

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

2

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

2

VILNIUS 2007

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007

© Straipsnių autoriai, 2007

VALDAS S E L E N I S

RENGIANT ANTRĄJĄ „LIETUVOS ISTORIJOS“ LEIDIMĄ: DU PETRO KLIMO LAIŠKAI ADOLFUI ŠAPOKAI

1934 m. švietimo viceministras Kazimieras Masiliūnas pasiūlė jau užsirekomendavusiems jauniems istorikams Adolfui Šapokai, Juozui Jakštui ir Zenonui Ivinskiui rengti naują visai Lietuvos praeičiai skirtą veikalą ir pažadėjo jį išleisti valstybės lėšomis. Prie jų prisijungė Paulius Šležas ir šiek tiek vyresnis diplomatas Petras Klimas. 1935 m. pavasarį darbas prasidėjo ir iki vasaros pabaigos buvo beveik baigtas. Pradinis „Lietuvos istorijos“ rengimo etapas užfiksuotas rengėjų rašte Švietimo ministerijai, iš kurio matyti, kad jis buvo nelengvas, nes iš pradžių ministruui reikėjo įtikinti¹ autorių kolektyvą imtis šio darbo: „Maždaug prieš metus p. Viceministerio Masiliūno buvo sukiesta keletas Lietuvos istorija užsiimančių žmonių ir primygtinai pasiūlyta apsiimti paruošti Lietuvos istorijos vadovėlį aukštesnėms gimnazijos klasėms <...> Patys ano susirinkimo dalyviai į kolektyvinį vadovėlio rašymą žiūrėjo gan skeptiškai, bet reikalui spiriant vis dėlto sutiko darbo imtis. Prie tada susirinkime dalyvavusių p. p. Jakšto, Ivinskio, Šapokos ir Šležo pačiam p. švietimo Ministeriui prašant sutiko prisidėti dar p. P. Klimas. Taip sudarytas kolektyvas į darbą įsitraukė tik šių metų [1935 m. – V. S.] pavasarį (nespėta iki rugpjūčio). Iki šiol mes dar neturėjome nei savo istorijos vadovėlio, nei jokio didesnio sisteminio kurso“². Taigi darbas baigtas jau 1935 m. ir atiduotas spaudai, tačiau dėl techninių

¹ A. Šapokos teigimu, „Niekas nesijautė jau tiek suformulavęs savo mintis dėl taip gausių mūsų istorijos problemų, kad būtų ryžęsis paskelbti jas net vadovėline forma“; P. L a s i n s k a s, A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“: parengimas ir koncepcija, *Istorija*, 2003, Nr. LVIII, p. 52.

² Raštas Švietimo ministerijai dėl Lietuvos istorijos vadovėlio parengimo, Kaunas, 1935 m. rugpjūčio mėn., *LNB RS*, f. 29–1677.

kliūčių jis pasirodė tik 1936 m. pabaigoje³. Pirmoji „Lietuvos istorijos“ laida išleista 17 500 egzempliorių – rekordinis Lietuvoje tiražas bet kokiai knygai, išskyrus maldaknyges⁴. Didelio tiražo reikėjo ir todėl, kad veikalas kaip istorijos vadovėlis nuo 1937 m. buvo naudojamas gimnazijose.

Kartu A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“ sulaukė bene didžiausios polemikos bangos lyginant su kitais prieškario istorikų veikalais. „Lietuvos istorijai“ pareikštoms pastaboms aptarti 1938 m. vasario ir kovo mėnesiais sušaukti keli specialūs Lietuvos istorijos draugijos posėdžiai⁵. „Lietuvos istorija“, be abejonės, buvo ne vien peikiama, įvertinti ir jos privalumai, tačiau čia pateiksime tik kai kurias prieškario kritikų pastabas, į kurias ketino atsizvelgti autoriai. Antai vienas recenzentų, geografą Kazys Pakštas, atkreipė dėmesį į faktografinę klaidą, susijusią su geografija bei Amerikos lietuvių istorija. Paskutinį 15 metų laikotarpį jis laikė dabarties dalimi, priekaištavo P. Klimui dėl įvykių traktavimo „Goebelso stiliumi“⁶. Augustinas Janulaitis kritikavo P. Šležo XIX a. istorinės raidos koncepciją – prikišo tariamą Michailo Muravjovo išaukštinimą, buvo linkęs nuneigti vyskupo Motiejaus Valančiaus nuopelnus išlaikant lietuvių. Recenzentas, nepagailėjęs kritikos, retoriškai klausė: „Ar autorius pasitaisys, juk sakoma, kad tai „jaunųjų“ darbas, gal subręš?“⁷ Z. Ivinskis šią polemiką įvardijo vyresniųjų istorikų noru, pasirinkus vieną „auką“, jaunesiems istorikams parodyti, kad jų sumanymas dar nepribrendęs⁸.

Galima paminėti keletą kritikų ir iš jaunosios istorikų kartos. Antai Konstantinas Avižonis parašė vieną plačiausių recenzijų minėtam veikalui⁹. Anot recenzento, redaktoriui nepavyko pavienių autorių parašytas dalis suvienodinti ir suderinti – jos skiriasi savo metodu, sistema, faktų atranka ir apimtimi. Įvykiai dėstomi pasenusiu ir nuobodžiu chronologiniu-biografiniu būdu. K. Avižonis priekaištavo, kad ir „Visoje A. Šapokos rašytoje dalyje per daug paduodama faktų ir smulkmenų ir per mažai iškeliamas įvykių tarpusavio ryšys, priežastingumas, pasekmingumas ir svarbiųjų įvykių reikšmė“¹⁰. P. Klimo rašytas tautiškojo lietuvių atgimimo skyrius, anot K. Avižonio, „vienas silpniausių ir neobjektyviausių visoje knygoje“¹¹.

³ P. L a s i n s k a s, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*, Vilnius, 2004, p. 153.

⁴ S. S u ž i e d ė l i s, Knygos autorius A. Šapoka, *Senasis Vilnius*, 1963, p. 274.

⁵ E. B a k o n i s, Lietuvos istorijos draugija 1929–1940 metais, *Mūsų praeitis*, 1990, t. 1, p. 12.

⁶ P. L a s i n s k a s, *Istorijos mokslas...*, p. 159.

⁷ A. J a n u l a i t i s, Lietuvai reikalinga objektinga istorija, *Lietuvos žinios*, 1937, Nr. 19 (5288).

⁸ Z. I v i n s k i s, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje, *Aidai*, 1961, Nr. 6 (141), p. 241.

⁹ Dr. K. A v i ž o n i s, Naujoji „Lietuvos istorija“, *LMAB RS*, f. 105–326, 40 p.

¹⁰ Ten pat, p. 29.

¹¹ Ten pat, l. 40.

1937 m. Vincas Trumpa taip pat parašė plačią 29 puslapių recenziją, kurioje, pastebėdamas nemažai faktografinių klaidų, sukritikavo veikalo istorijos periodizaciją¹². Anot jaunojo istoriko, per mažas skyrelis skirtas priešistorėi ir neatsižvelgta į Henriko Paskiewicziaus tezę, kad Mindaugas nebuvo Lietuvos vienytojas ir kūrėjas, o tik vienas iš kunigaikščių¹³.

Simo Sužiedėlio nuomone, svarbiausia „Lietuvos istorijos“ rengėjų klaida, kad jie panoro iš karto patenkinti „ir vargstančią mokyklą, ir alkstančią visuomenę“¹⁴. Kompromisas dažniausiai ydingas tuo, kad netenkino nei vieno, nei kito. Priešistorės skyrius per mažas, lyginant su kitomis knygos dalimis, Vytauto vaidmuo iškeltas pernelyg dirbtinai, skyrius skirtas XIX a. istorijai – paviršutiniškas, XX a. istorijai – pernelyg oficialus ir net publicistinis.

Tai tik kelios pastabos iš prieškariu pasirodžiusių „Lietuvos istorijos“ kritikos pavyzdžių. Ši polemika galiausiai privertė veikalo autorius rengti antrąjį knygos leidimą. Maždaug 1938 m. veikalo rengėjai (A. Šapoka, Z. Ivinskis, J. Jakštas) pradėjo galvoti apie iš esmės naują veikalą – istorijos sintezę. Z. Ivinskis yra minėjęs, kad kai kurie „Lietuvos istorijos“ bendradarbiai jau buvo perdirbę savo tekstus Švietimo ministerijos naujai rengiamam leidimui, tačiau jis taip ir nepasirodė¹⁵. Ar turėjo Z. Ivinskis tarp šių bendradarbių omenyje ir save, sunku pasakyti. Vienintelis žinomas pilnas antrajam „Lietuvos istorijos“ leidimui skirtas tekstas saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje, A. Šapokos fonde (f. 233). Lyginant su pirmuoju leidimu, skirtumų tekste nedaug. Jis glaustesnis, apima 1914–1938 m. laikotarpį. 88 puslapių rankraštį sudaro penki skyriai, skirti Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiui, nepriklausomybės kovoms, valstybės tvarkymui (Steigiamajam Seimui, Konstitucijai, žemės reformai, savosios valiutos įvedimui), Lietuvos santykiams su kitomis valstybėmis ir vidaus politikos raidai. Daug kur parašėse paties teksto autoriaus ar redaktoriaus raudonu markeriu pažymėtas žodis „suglausti“. Taigi tekstas glaustesnis, pridėti tik keli sakiniai. Pirmojo leidimo dalis baigta 1936 m. – naujojo Lietuvos Respublikos seimo rinkimų įstatymo data, antrojo – 1938 m. gegužės 12 d. paskutinės Konstitucijos paskelbimo data.

Čia publikuojami abu P. Klimo laišakai saugomi minėtame A. Šapokos fonde. Jie atskleidžia vieno iš „Lietuvos istorijos“ autorių nuomonę, kaip turėtų atrodyti antrasis šios sintezės leidimas. Į Paryžiuje dirbusį P. Klimą šiuo reikalu kreiptasi 1939 m. balandžio 16 d. Tačiau pastarasis manė, kad tokią rengti dar ankstoka, nes „senas

¹² V. T r u m p a, *Savosios istorijos keliais*, Kaunas, 1937, atspaudas iš „Vairo“.

¹³ Ten pat, p. 10.

¹⁴ S. S u ž i e d ė l i s, rec. kn. *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936, *Židinys*, 1937, Nr. 2, p. 258–261.

¹⁵ Z. I v i n s k i s, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje, p. 233.

kelias visada saugesnis“. 1940 m. balandį P. Klimas A. Šapokai atsiuntė savo perrašytą ir pakoreguotą „Lietuvos istorijos“ dalį, kurioje stengėsi viską išdėstyti kuo trumpiau ir išmesti „nebeaktualius“ dalykus. Įdomu, ką P. Klimas tuo metu turėjo omenyje – tiesiog pernelyg „publicistinių“ stilių ar ideologinius niuansus. Po dviejų mėnesių, prasidėjus sovietų okupacijai, už kai kurias „aktualijas“ iš Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto docento pareigų buvo atleistas A. Šapoka¹⁶.

P. Klimas taip pat pageidavo publikuoti nepriklausomybės paskelbimo akto originalą, o ne nuorašą, nes žinojo jį esant Vilniaus mokslo draugijos bibliotekoje (dabar – Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas) paslėptą J. Basanavičiaus. Šis Lietuvos valstybės istorijai ypač svarbus dokumentas iki šiol nėra rastas¹⁷. Laiškų kalba ir stilius netaisytas

1. 1939 m. balandžio 17 d. Petro Klimo laiškas Adolfui Šapokai

MAB RS, Adolfo Šapokos fondas 233, b. 16, l. 5. Rankraštis.

Paryžius, 1939. IV. 17.

Gerbiamasis,

Į Tamstos laišką, rašytą man š. m. balandžio 12 d. (gautą IV. 16) skubu atsakyti, kad savas teises į „Lietuvos istorijos“ dalį (VII), galėčiau tik tada ginti, jei naujoji laida būtų išleista senąja tvarka. Jei atsirastų kas norėtų iš tos Istorijos padaryti visai naują veikalą, kitaip mokykloms pritaikintą ir kitoniškai išdėstytą – senų teisių klausimas savaimė atpultų, nors ir pasiliktų visa ta pati medžiaga.

Bet ar verta apie tai galvoti? Ar negeriau būtų, kad šv. Ministerija tą patį veikalą išleistų pataisytą, pagerintą? Bent kiek tat liestų mano skyrelį – aš mielai jį perdirdėčiau prisitaikindamas prie Ministerijos reikalavimų. Mirusiojo kolegos¹⁸ skyrių galelėtų paimti kas kitas. Toks metodas man rodosi būtų ir greitesnis ir vaisingesnis.

¹⁶ Sklido gandai, jog vienas to fakulteto jaunesniojo personalo narys, aktyviai reiškėsis per 1940–1941 m. okupaciją, atkreipė atitinkamų sovietų įstaigų dėmesį į kai kurias A. Šapokos redaguotas „Lietuvos istorijos“ vietas. Anot Z. Ivinskio, ypač jam buvo prikištas vienas sakiny. Kalbant apie padėtį prieš pat 1926 m. gruodžio mėn. 17 d. perversmą, kuris buvo vertinamas ano laiko tautininkų valdžiai priimtinėje dvasioje, buvo pasakyta: „Tuo tarpu <...> kai įsidrąsinę komunistėlių būriai užpuldavo net jų giedamam internacionalui nesaliutuojančius karininkus, – studentijos eiseną, reiškianti protestą prieš tuos ekscesus, buvo labai žiauriai raitosios policijos išvaikyta...“ (*Lietuvos istorija*, p. 590); ten pat, p. 237.

¹⁷ R. K l i m a v i č i u s, *Neįminta XX amžiaus Lietuvos istorijos mįslė. Vasario 16-osios akto pėdsakai*, Vilnius, 2003, p. 126, 167.

¹⁸ Paulius Šležas mirė 1938 m. gegužės 9 d. Koks istorikas turėjo vietoje jo rengti skyrių apie XIX a., duomenų nėra.

Atskirų bendradarbių nelygumus bendrasis redaktorius dabar turėdamas daugiau laiko galėtų lengviau išlyginti, negu kad pirmąjį kartą.

Kai atsiras kuomet žmogus, kuris sugebės ką visai nauja parašyti – bus labai puiku, bet tegu pirma tat padaro visai laisvai. Juk medžiagą jis jau kuone visą turi. Tačiau aš visai nematau prasmės kam jau dabar tą naujovių ieškoti ar jas specialiai skatinti. Senas kelias visada saugesnis – važiuokime tad juo be šuolių ir iškelių.

Kai nauja iniciatyva pasirodys laimingesnė savo pasiektais rezultatais – tai šitoji „Lietuvos istorija“ galės pati savaime numirti, savo mirtimi. Aš net džiaugsiuos ta mirtimi, kuri nebus palikusi tuščios vietos.

Siųsdamas geriausių linkėjimų
Jūsų P. Klimas

2. 1940 m. balandžio 15 d. Petro Klimo laiškas Adolfui Šapokai

MAB RS, Adolfo Šapokos fondas 233, b. 55. l. 1. Rankraštis. Laiškas yra P. Klimo parengto „Lietuvos istorijos“ septintosios dalies rankraščio pirmajame lape.

Paryžius 1940. IV. 15

p. A. Šapokai
V.D.U.

Gerbiamasis,

Štai Lietuvos istorijai manoji VII dalis, kurią iš naujo perdirbau ir kurią siunčiu rankraštyje. Stengiausi kuo trumpiausiai viską išdėstyti ir išmesti „nebeaktualius“ dalykus. Nenorėčiau, kad jūs į tą tekstą dėtumet kaip praeitą kartą, tam tikros aktualinės nuotaikos. Istorijoje tokios nuotaikos nėra geras daiktas, nes jos nieko, ypač jaunimo, neįtikina. Geriau čia jos visai vengti ir pasitenkinti tik faktais. Tikiuosi tuo atžvilgiu padaręs maximum reikalingo vadovėliui.

Dar turiu prašymą: ar negalėtum Tamsta man tos septintos dalies skyrių skyrįm atspausdinti¹⁹ kokią 200–300 ekz. Tai būtų man autoriaus dovanų rezervas vietoj paprastų visos Istorijos autoriaus ekzemplorių. Juoba, kad tas nepriklausomybės periodas atrodo visai savarankiškas ir tinka atskirai brošiūrai. Būtų galima tame Sonderabdrucke²⁰ tik išmesti pavadinimą: VII dalis ir paginaciją pakeisti. Aš būsiu labai dėkingas Tamstai už toki patarnavimą.

¹⁹ Pabraukta P. Klimo.

²⁰ Specialiame spaudinyje (vok.).

Kai dėl mano pastabų prie kitų Istorijos skyrių, tai gailiuosi, kad jų nesu daręs pačioje knygoje ir todėl negaliu atsiųsti. Bet tą ką esu pasakęs praeitame laiške bendrai – man rodos, visiems to leidinio dalyviams pakako, idant patys pasielgtų kaip tinkami²¹. Svarbiausia yra vengti ilgumų ir agitacinių posakių – o ypač pasigyrimų. Skyrių apie amerikiečius visai reikėtų išmesti – tai ne istorija, o žurnalistika.

Prašyčiau dar iš mano skyriaus išmest paveikslas: Povilo Lukšio paminklą, Bermonto Avalovo grupę ir jei būtų paliktas Tubelio paveikslas, tai reikėtų įdėti ir Voldemaro ir Merkio, ir Mirono.

Ar negalima būtų nepriklausomybės paskelbimo akte (psl. 544) įdėti originalą, o ne nuorašą, kaip dabar jis yra įdėtas? Originalas turėjo būti Vilniuje Mokslo Draugijos bibliotekoj Basanavičiaus paslėptas.

Daug geriausių linkėjimų
Jūsų P. Klimas

²¹ T. y. nieko iš esmės nekeisti (V. S.).